

ژورنال علمی باستان‌شناسی ایران

Archaeological Research of Iran
P. ISSN: 2345-5225 & E. ISSN: 2345-5500
Homepage: <https://mbsh.basu.ac.ir/>
Vol. 16, No. 48, 2026

Unraveling the Socio-Economic Organization of the Dalma Culture: Investigating Political Economy through Qualitative Ceramic Analysis

Hamid Reza Ghorbani¹ , Alireza Fetrat² , Abbas Motarjem³

 <https://doi.org/10.22084/nb.2023.27264.2540>

Received: 2022/12/25; Revised: 2023/04/08; Accepted: 2023/04/27

Type of Article: **Research**

Pp: 7-34

Abstract

Dalma tradition denotes a 5th millennium BC archaeological phenomenon and a widespread trans-regional tradition in Southwest Asia. Pottery serves as a key expression of this tradition's material culture. Although six decades have passed since Dalma pottery was first identified, very little is known about the general archaeological context of the area. In addition to the uncertainties and fundamental challenges surrounding its chronology, geographic scope, and distribution, as one of the most essential components of Dalma culture, the question of how it was organized socio-economically still remains unsolved. The archaeological record of Dalma cultural material suggests that the phenomenon's broader architectural context is not yet fully understood; uncertainty persists regarding the nature of residential sites and the settlement hierarchy. Nevertheless, the socioeconomic aspects of Dalma should not be overlooked due to the scarcity of data. Therefore, it is crucial to select an approach that makes the best use of the scant data that is now available. Such an approach should focus on the socioeconomic implications of Dalma pottery, the sole available abundant and diverse dataset. This study presents a political-economic analysis of Dalma pottery as a commodity, with a specific focus on its common characteristics. Based on this research, it can be concluded that Dalma pottery was produced by a specialist potter outside of the immediate household context. According to qualitative analyses, Dalma pottery shows improvement over earlier periods, but from a political economy standpoint, it may still not have been a costly item. Consistent with the expansion of Dalma pottery and its geographic scope, the number of settlements reflects a widespread substantial abundance of Dalma pottery usage. However, pottery has generally always been used in a nonhierarchical fashion. This finding, combined with the paucity of data on management practices, underscores the challenges in understanding Dalma's socioeconomic and economic characteristics more than it simply clarifies its nonhierarchical socioeconomic aspects.

Keywords: Dalma Archaeology, Political Economy, Pottery, Commodity, Hierarchy.

1. Department of Archaeology, Faculty of Conservation and Restoration, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran (Corresponding Author).

Email: hr.ghorbani@au.ac.ir

2. Department of Archaeology, Faculty of Conservation and Restoration, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran.

3. Department of Archeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran.

Citations: Ghorbani, H. R., Fetrat, A. & Motarjem, A., (2026). "Unraveling the Socio-Economic Organization of the Dalma Culture: Investigating Political Economy through Qualitative Ceramic Analysis". *Archaeological Research of Iran*, 16(48): 7-34. <https://doi.org/10.22084/nb.2023.27264.2540>

Journal of Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran.

© Copyright © 2026 The Authors. Published by Bu-Ali Sina University.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>). Non-commercial uses of the work are permitted, provided the original work is properly cited.

© The Author(s)

Introduction

With the rise of processual archaeology in the mid-20th century, attention to the economic and social dimensions of archaeological research was formally acknowledged, and it became a central component of archaeological methodology. However, decades before the processual approach emerged, archaeologists influenced by political economy had already recognized the significance of the economic and social dimensions of ancient societies and had sought to describe them. This is not always possible because of archaeology's inherently fragmentary nature. Reconstructing the socioeconomic characteristics of the studied communities depends significantly on two factors: the type of data used and the quality of the archaeological studies. This becomes especially complicated in the case of the Dalma tradition. With few exceptions, Dalma studies have not primarily concentrated on economic and social aspects. Furthermore, because no comprehensive research on analytical methodologies has been conducted to date, sporadic studies of social structure undertaken in conjunction with the spread of this pottery tradition, including the role of nomads, do not currently help clarify the economy and society of Dalma. This is due to the fact that incomplete data prevents such analysis. The goal of this study is to examine the socioeconomic structure of the human populations that are considered to be part of Dalma tradition. This study makes an effort to give a socioeconomic analysis of archaeological data without using any preset evolutionary models. The main research question is how archaeological evidence reveals the nature of Dalma culture's socioeconomic organization. In response to this question, it is suggested that current archaeological evidence from Dalma's material culture appears to reflect demographic groups with a relatively low level of socioeconomic complexity. The secondary question is whether any socioeconomic study of demographic groups using Dalma pottery is possible or not. In response to this, it is proposed that using the political economy method to examine Dalma pottery suggests the feasibility of conducting economic and social sub-analyses.

This study adopts a constructive-interpretive paradigm. Inductive reasoning serves as the theoretical basis for quantitative approach. The variables extracted from the instances are examined through the case studies. The data are collected through documentary research. The study's focus is on prehistoric archaeology, as well as the identification and understanding of socioeconomic nature. The study concentrates on the 5th millennium BC in the northwest and west, as well as parts of the western

regions of the Central Iranian Plateau, in terms of temporal and spatial aspects. A case study is employed to identify a specific circumstance that aligns with the study's methodology.

Discussion

In political economy, the relative amount of labor required to produce a good is reflected in its consumption value. Determining the production procedure is crucial for evaluating the worth of Dalma pottery as a good. Rice's criterion provides the basis for the qualitative assessment method used in this study. According to this conventional criterion, which distinguishes household production from professional craftsmanship, pottery made in a domestic context is undoubtedly nonstandard. The technology of forming and decoration can be used to identify the standard, which in this context is synonymous with homogeneity. Based on petrographic studies, Tonoike argues that certain technological traits can be used to distinguish Dalma pottery from different regions and sites. Therefore, it may be said that Dalma pottery exhibits technological homogeneity. In terms of decoration, there is virtually universal agreement on the homogeneity of Dalma pottery (painted, impressed, and red-slipped wares). Thus, Dalma pottery was probably not produced in a domestic context; rather, it was made by expert potters in most cases (whether full-time or part-time is not discussed here). It is, therefore, the product of craftsmanship. In addition, Dalma pottery is a product whose manufacture demanded significantly more labor than the earlier Hajji Firuz/Hassuna tradition, irrespective of its type (painted, impressed, and red-slipped ware) and spatio-temporal distribution. Instead of concentrating on forming the pottery body, a considerable amount of labor was invested in innovative decorative ideas. However, in qualitative contrast to pottery traditions from regions of pronounced socioeconomic complexity, such as the Middle Susiana tradition, Susiana pottery, with its relatively lower level of technology and ornamentation, probably required less effort for decoration. As a result, it held a lower consumption value.

Conclusion

The emphasis on vertical stratigraphy in Dalma material culture deposits, together with the archaeology of Dalma cultural material and a critical assessment of the current research landscape, reveals significant limitations that are largely a consequence of the region's marginal position in field investigations from 1950 to the present day. This study therefore focuses on Dalma pottery within this constrained research framework. By drawing on a political economy approach that views the consumption value of a

good as a reflection of the labor invested in its manufacture and its broad geographical reach, it becomes possible to trace its social and economic significance. Consequently, it is likely that specialist potters manufactured Dalma pottery throughout their production sequence (whether full-time or part-time specialization remains an open question). However, no evidence supports the existence of a workshop-based craft economy directed by local elites, as observed in the Susiana plain (Middle Susiana). The currently available data indicate that the use of Dalma pottery reflects nonhierarchical consumption, a pattern that aligns with its extensive geographical dispersal and prolonged, widespread adoption by communities over relatively long intervals of the 5th millennium BC. Given these constraints, archaeological investigation can thus at the present stage only reconstruct the prehistoric Dalma socioeconomic organization to this very limited degree.

Acknowledgments

The authors extend their sincere gratitude to the anonymous peer reviewers for their insightful critiques and constructive suggestions, which significantly enhanced the clarity and scholarly rigor of this manuscript.

Observation Contribution

The contribution of all authors to the writing of the article has been equal.

Conflict of Interest

The Authors, while observing publication ethics in referencing, declare the absence of conflict of interest.

بازشناسی سازمان دهی اقتصادی-اجتماعی دالما به منظور درک اقتصاد سیاسی برپایه تحلیل کیفی سفال

حمیدرضا قربانی^I، علی رضا فطرت^{II}، عباس مترجم^{III}

شناسه دیجیتال (DOI): <https://doi.org/10.22084/nb.2023.27264.2540>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۰/۰۴، تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۱/۱۹، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۲/۰۷

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۳۴-۷

چکیده

دالما به مثابه یک پدیده باستان‌شناختی از سنت‌های فراگیر فرامنطقه‌ای هزاره پنجم پیش از میلاد در جنوب غرب آسیا به شمار می‌رود. سفال، یکی از نمودهای شاخص فرهنگ مادی این سنت محسوب می‌شود. با گذشت دست‌کم شش دهه از شناسایی نخستین سفال‌های منسوب به دالما اطلاعات اندکی از کلیت بافتار باستان‌شناختی آن در دسترس است. علاوه بر ابهام‌ها و چالش‌های بنیادی درباره گاه‌نگاری، گستره جغرافیایی و نحوه پراکنش آن، پرسش از سازمان‌دهی اقتصادی-اجتماعی فرهنگ دالما به عنوان یکی از بنیادی‌ترین جنبه‌های آن تاکنون بدون پاسخ باقی مانده است. دیرینه‌شناسی دانش باستان‌شناختی از دالما نشان می‌دهد تاکنون بافتار معماری گسترده و قابل‌تحلیلی از این پدیده فرهنگی به دست نیامده است؛ ماهیت محوطه‌های استقرار در پرده ابهام‌اند و سلسله‌مراتب استقراری آن به میزان زیادی ناشناخته است. با این وجود، کمبود داده‌ها توجیهی برای چشم‌پوشی از جنبه‌های اقتصادی و اجتماعی دالما محسوب نمی‌شود. بنابراین، انتخاب یک رهیافت جهت استفاده بهینه از داده‌های محدود موجود ضروری است؛ رهیافتی که امکان خوانش دلالت‌های اقتصادی-اجتماعی سفال دالما را به عنوان تنها داده متنوع و پرشمار عهده‌دار باشد. در این پژوهش با مبنا قرار دادن ویژگی‌های عام سفال دالما، یک تحلیل اقتصاد سیاسی گرایانه از آن به مثابه یک کالا ارائه می‌شود. براساس این تحلیل، سفال دالما کالایی ساخته شده خارج از بافتار خانوار و محصول کار سفال‌گر متخصص است. ارزیابی‌های کیفی نشان‌گر آن است با وجود این که در سفال دالما نسبت به گذشته پیشرفت‌هایی حاصل شده است، اما از منظر اقتصاد سیاسی احتمالاً کالایی گران‌قیمت نبوده است. به‌طور هماهنگ شمار استقرارها با غلبه سفال دالما و نیز گستردگی وسیع جغرافیایی آن، بر فراوانی قابل توجه استفاده از سفال دالما دلالت دارد. با این حال، مصرف سفال دالما کمابیش نشان‌گر استفاده غیرسلسله‌مراتبی آن است. این نتیجه، هم‌بسته با شمار بسیار اندک داده‌های مرتبط با فنون مدیریت، بیش از آن که بیان‌گر سازماندهی اقتصادی-اجتماعی فاقد سلسله‌مراتب باشد، نمایان‌گر محدودیت‌های موجود در شناخت جنبه‌های اقتصادی و اجتماعی دالما است.

کلیدواژگان: باستان‌شناسی دالما، اقتصاد سیاسی، سفال، کالا، سلسله‌مراتب.

I. گروه باستان‌شناسی، دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران (نویسنده مسئول).

Email: hr.ghorbani@aui.ac.ir

II. گروه باستان‌شناسی، دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران.

III. گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.

ارجاع به مقاله: قربانی، حمیدرضا؛ فطرت، علیرضا؛ مترجم، عباس، (۱۴۰۵). «بازشناسی سازمان‌دهی اقتصادی-اجتماعی دالما به منظور درک اقتصاد سیاسی برپایه تحلیل کیفی سفال». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۴۸(۱۶): ۳۴-۷. <https://doi.org/10.22084/nb.2023.27264.2540>

فصلنامه علمی گروه باستان‌شناسی دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.

© حق انتشار این مستند، متعلق به نویسنده(گان) آن است. ۱۴۰۵ © ناشر این مقاله، دانشگاه بوعلی سینا است. این مقاله تحت گواهی زیر منتشر شده و هر نوع استفاده غیرتجاری از آن مشروط بر استناد صحیح به مقاله و بارعبایت شرایط مندرج در آدرس زیر مجاز است.

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

© The Author(s)

مقدمه

توجه به ابعاد اقتصادی و اجتماعی در مطالعات باستان‌شناسی با ظهور و گسترش گفتمان روندگرا در میانه سده ۲۰م. به رسمیت شناخته شد و به مثابه بخشی مهم در پژوهش‌های تعریف شده در این رهیافت باستان‌شناختی تثبیت شد. با این وجود، باستان‌شناسان متأثر از اقتصادسیاسی دهه‌ها پیش از ظهور رهیافت روندگرایی به موضوعیت و اهمیت جنبه‌های اقتصادی و اجتماعی جوامع باستانی پی برده و درصدد توضیح آن برآمده بودند. بنا به خصلت ماهوی باستان‌شناسی این مهم در همه موارد قابل دست‌یابی نیست. دو متغیر ماهیت داده‌ها و کیفیت مطالعات باستان‌شناسی در بازسازی ابعاد اقتصادی-اجتماعی مورد مطالعه نقش تعیین‌کننده‌ای دارند. اهمیت به جایگاه داده‌های باستان‌شناختی کاربست پیشینی الگوهای پیشنهادی «سرویس» (Service, 1971) و یا مدل‌های تطوگرایی باستان-انسان‌شناختی (اسپنسر، ۱۳۸۹) را به سبب غلبه رویکرد تطوری‌گرایانه و وجود قالب‌های از پیش مفروض با مانع جدی مواجه می‌سازد؛ بنابراین هرکوششی به منظور شناخت خصایص اجتماعی (به مفهوم عام آن) بسته به داده‌های باستان‌شناسی است. این موضوع در مورد فرهنگ یا سنت سفال دالما بسیار بغرنج است. به استثنای مواردی (مانند: مترجم و حیدری، ۱۳۹۵)، اصولاً ابعاد اقتصادی و اجتماعی اُبژه مطالعات با محوریت دالما نبوده است. از سویی دیگر، اشارات پراکنده به صورت‌بندی‌های اجتماعی ذیل توضیح پراکنش این سنت سفالی، از جمله نقش کوچ‌نشینان به این دلیل که تاکنون مطالعات جامعی مبتنی بر رویکردهای تحلیلی علمی و منطقی به انجام نرسیده، فعلاً کمک چندانی در دریافتی از اقتصاد و اجتماع دالما نمی‌کند؛ چراکه در حال حاضر با توجه به داده‌های ناکامل قابل بررسی نیست. این عوامل تا به آنجا پیش‌رفته که برخی از پژوهش‌گران از امتناع شناخت سازمان اقتصادی یا اجتماعی جمعیت‌های انسانی با فرهنگ دالما تا زمان کاوش‌های گسترده سخن گفته‌اند. قطعاً کاوش‌های گسترده، دانش و بینش ما را از مؤلفه‌های مذکور در فرهنگ دالما به نحو چشم‌گیری افزایش خواهد داد؛ اما محدودیت جاری نباید مشکلی در انجام چنین مطالعاتی ایجاد کند، زیرا مجموعه‌های باستان‌شناختی از رخدادها و پدیده‌های منفرد و متنوع منتج شده و پژوهش بر روی آن‌ها جنبه‌های کیفی جوامع باستانی را نمایان می‌سازند.

هدف پژوهش حاضر مطالعه سازمان‌دهی اقتصادی-اجتماعی جمعیت‌های انسانی تعریف شده ذیل عنوان فرهنگ یا سنت سفال دالما است. در این پژوهش کوشش می‌شود بدون کاربست هرگونه مدل از پیش تعیین شده تطوری با محوریت بخشی به داده‌های باستان‌شناسی، در صورت امکان خوانشی اقتصادی-اجتماعی از آن ارائه شود.

پرسش و فرضیه پژوهش: ماهیت سازمان‌دهی اقتصادی-اجتماعی فرهنگ مادّی دالما برپایه شواهد باستان‌شناختی چگونه است؟ فرضیه: شواهد کنونی باستان‌شناختی از فرهنگ مادّی دالما متمایل به بازنمایی گروه‌های جمعیتی با کمینه‌ای از سطح پیچیدگی اقتصادی-اجتماعی است. آیا در شرایط موجود هر

نوع تحلیل اقتصادی-اجتماعی از گروه‌های جمعیتی با سفال دالما ممتنع است؟ فرضیه: خیر. کاربست رهیافت اقتصاد سیاسی در مطالعه سفال دالما نشان‌دهنده امکان خرده تحلیل‌های اقتصادی و اجتماعی است.

روش پژوهش: دیدگاه کلی پژوهش جاری از گونه برساختی-تفسیری است. روش‌شناسی پژوهش، کیفی و چارچوب نظری پژوهش مبتنی بر راه‌برد استدلال استقرائی است. بررسی متغیرهای مستخرج از مبانی با مصداق، به شیوه مورد پژوهشی است. ابزارهای گردآوری داده‌ها، اسنادی و کتابخانه‌ای است. قلمروی موضوعی پژوهش شامل باستان‌شناسی پیش‌ازتاریخ، بازشناسی و ادراک ماهیت اجتماعی-اقتصادی است. محدوده زمانی پژوهش هزاره پنجم پیش‌ازمیلاد و قلمرو مکانی پژوهش شمال غرب و غرب و بخش‌هایی از کرانه‌های غربی فلات مرکزی است. روایی پژوهش در مرحله استدلالی مبتنی بر منابع مختلف و معتبر، و در مرحله مورد پژوهشی براساس مشاهده عمیق و هدفمند در بافت مصداق قابل بررسی است. با توجه به این‌که ساختار پژوهش قابلیت تحقق در بافت‌های مشابه را دارد، اگرچه تدوین یافته‌ها مبتنی بر مصداق به شیوه تفسیری و نسبی است، می‌توان پایایی ساختار پژوهش را ادعا نمود. هدف از انتخاب مطالعه موردی فرهنگ دالما، یافتن موقعیتی متناسب با روش پژوهش است.

پیشینه پژوهش

مطالعات باستان‌شناسی با موضوعیت دالما به‌طور عمده بر لایه‌نگاری عمودی، گاه‌نگاری و گونه‌شناسی سفال در محوطه‌های منفرد؛ در مقیاس منطقه‌ای بر دوره‌بندی و ایجاد جدول گاه‌نگاری و در سطح فرامنطقه‌ای به ترسیم پهنه فرهنگی دالما، توضیح گسترش غیرعادی آن، باستان‌سنجی سفال (با محوریت پتروگرافی) و کوشش برای تعیین حد‌آغازین و حدپایانی برای فرهنگ دالما محدود شده است. این نوع اهمیت‌دهی، مجالی برای پرداختن به موضوعاتی فراتر از خود داده‌ها فراهم نکرده؛ بنابراین سازمان‌دهی اقتصادی-اجتماعی در عمل موضوعیت نداشته و اشاره به آن، تنها در موقعیت‌هایی هم‌چون توضیح گسترش جغرافیایی سفال دالما است. «یانگ» به‌عنوان نخستین معرّف فرهنگ دالما علاوه بر این‌که در مورد سازمان‌دهی اقتصادی-اجتماعی سخنی نمی‌گوید، پیرامون گسترش آن توضیحی نمی‌دهد و تنها ابراز شگفتی می‌کند (Young, 1969: 47). «سولکی» و «آلدن» - با تفاوت‌هایی در جزئیات - کوچ‌نشینان را عامل گسترش سفال دالما می‌داند (هول، ۱۳۸۸: ۱۰۱؛ Alden et al., 2021: 1). «تُنیکه» بر کوچ‌نشینانی که با سکنه دهکده‌ها مربوط هستند، تأکید می‌کند (Tonoike, 2012: 72). اشاره به کوچ‌نشینان یا ارتباطاتشان با دهکده‌ها نتیجه‌ای نیست که از بافتار باستان‌شناختی دالما استنتاج شده باشد، بلکه به‌مثابه یک مقدمه اثبات‌نشده در توضیح گسترش دالماست. هنریکسون در توضیح چرایی استفاده محدود از فن‌آوری‌های مدیریت، استقرارهای دالما را دهکده‌هایی برمی‌شمارد که حوزه مدیریت آن از محدوده دهکده فراتر نمی‌رفت. اشاره به دهکده تا آنجا که به استقرار دائمی یا طولانی مدت اشاره دارد،

قابل اثبات است، اما توضیحی پیرامون ماهیت اقتصادی و اجتماعی جمعیت‌های انسانی با سفال دالما محسوب نمی‌شود (Henrickson, 1988: 5). این‌ها و سایر موارد مشابه نمایان‌گر آن است که باستان‌شناسان به دلایل مختلفی - دست‌کم به طور مستقیم - به پژوهشی مستقل حول محور و ابعاد اقتصادی و اجتماعی دالما، تمایل نداشته‌اند.

چارچوب نظری و مفاهیم پژوهش

اقتصاد از موضوعاتی به شمار می‌رود که باستان‌شناسی با تکیه بر مدارک مادی همواره به آن توجه داشته است (Feinman, 2008: 1114)؛ به بیانی دیگر، اقتصاد را سیستم‌هایی از تولید، توزیع و مصرف چیزهای مادی و خدمات اجتماعی معرفی کرده است (Frangipane, 2010: 11). در مقایسه با علم رایج اقتصاد، اقتصاد سیاسی ارائه تحلیل فراگیرتری از پدیده‌های اقتصادی را برمی‌گزیند و بستر اجتماعی و تاریخی بخشی از عوامل اساسی در نظر گرفته می‌شوند که فعالیت‌های اقتصادی را شکل داده یا ایجاد می‌کنند؛ بنابراین اقتصاد سیاسی تحلیل اجتماعی و تاریخی از فرآیندهای اقتصادی ارائه می‌کند (حاتمی، ۱۳۸۹: ۲۳، ۱۲، ۱۱). موضوع اقتصاد سیاسی شناخت همه پدیده‌هایی است که کنش اقتصادی انسان در جامعه را تشکیل می‌دهند؛ یعنی - کنش انسانی در فرآیند تولید، توزیع و مصرف محصولات و خدمات لازم برای اعضای جامعه - چیزی که کلیت شرایط مادی زندگی را دربر می‌گیرد. این کنش به صورت رابطه‌ای دوگانه انسان-انسان و انسان-طبیعت تجلی پیدا می‌کند (خالق‌پناه، ۱۳۹۶: ۸). با وجود آن‌که رویکردهای اقتصاد سیاسی به نابرابری اجتماعی و قدرت به جهان بازار و سرمایه‌داری تمرکز داشته است، اما می‌توانند در مطالعات تطبیقی تسلسل‌های باستان‌شناختی استفاده شوند (Earle & Spriggs, 2015: 515).

اقتصاد سیاسی از دو مسیر متفاوت به مثابه یک رهیافت وارد گفتمان باستان‌شناختی شد؛ نخست به واسطه باستان‌شناسانی هم‌چون «گوردون چایلد» که به طور مستقیم متأثر از مکتب اقتصاد سیاسی بودند. چایلد از جمله باستان‌شناسان الهام‌بخش برای یک پارچه‌سازی شواهد باستان‌شناختی با رویکرد اقتصاد سیاسی به منظور فهم چگونگی توسعه جوامع انسانی بود (Earle & Spriggs, 2015: 515). البته باید توجه داشت صرف نظر از باستان‌شناسان با چارچوب اندیشه ماتریالیسم تاریخی که در طول سده ۲۰م. در صدد بسط آموزه‌های اقتصاد سیاسی «مارکس» در مطالعات باستان‌شناسی بودند، مناسبات مابین کنترل اقتصادی و تطور سیاسی از میانه‌های سده ۲۰م. به موضوع مورد علاقه باستان‌شناسان مبدل شد (Hirth, 1996: 203, 204). مسیر دیگر به واسطه اقتصاد سیاسی انسان‌شناختی بود که در دهه‌های ۱۹۶۰ و ۱۹۷۰م. بارور شد و در چارچوب ماتریالیسم فرهنگی تبلور یافت. در این رویکرد تحلیلی اخیر به مثابه شاخه نظری از انسان‌شناسی فرهنگی که از ماتریالیسم تاریخی و زیست‌بوم‌شناسی فرهنگی تأثیر پذیرفته و همانندی‌های زیادی با دیدگاه «رادکلیف-براون» و ساختار-کارکردگرایی او دارد، جوامع انسانی

نظام‌هایی اجتماعی-فرهنگی به‌شمار می‌آیند که شناخت آن‌ها پیش از هر چیز باید از خلال محصولات مادی آن‌ها و شرایط مادی که در آن زندگی می‌کنند، انجام شود (فکوهی، ۱۳۸۴: ۲۲۵-۲۲۴). متعاقباً، در آن به مقولاتی مانند: طبقه، نژاد، ارتباط جنسیت با دیگر نابرابری‌های اجتماعی، حضور دولت‌ها، آگاهی از جهان سرمایه‌داری و مظاهر پیچیده محلی آن و بالاتر از همه به زبان قدرت در مطالعات مردم‌نگاری توجه می‌شود (Heyman, 2013: 90). هر دو مسیر درنهایت منجر به تثبیت اقتصادسیاسی در گفتمان باستان‌شناسی معاصر شد (Cobb, 1993 Earle) که «ماروین هریس» به‌مثابه مبدع آن، هنجار اقتصاد سیاسی را در چارچوب ساختار ساختی فرهنگی جوامع مورد بحث و تحلیل قرار داده است (عبدی، ۱۳۸۰: ۱۰۳).

روش‌شناسی: عبارت است از نظریه و تحلیل درباره نحوه اجرای پژوهش، و به اصول و ایده‌هایی اشاره دارد که پژوهش‌گر براساس آن روش یا روش‌هایش را پایه‌ریزی می‌کند (صادقی‌فسایی و ناصری‌راد، ۱۳۹۰: ۸۳). در این‌زمینه باید از منطق کاربردی استفاده کرد تا به منطق بازسازی شده دست‌یافت و از آن طریق صورت‌بندی، مفصل‌بندی، تحلیل یا ارزیابی منطقی انجام شود؛ به بیانی دیگر، چگونه اقتصاد سیاسی در حوزه پژوهش به‌کار برده می‌شود؟ پارادایم برساختی-تفسیری از نظر روش‌شناختی بر منطق تأویلی مبتنی است. طبیعت‌گرایی، از مشخصه‌های روش‌شناختی مهم پژوهش کیفی است؛ که به معنای اجتناب از تحمیل معنا به ابژه (ها) و اولویت‌بخشی به بیرون رفتن و مشاهده میدان است. در این رویکرد فرض بر این است که واقعیت در شکل بسترمند و پویای آن در محیط طبیعی جهان اجتماعی قرار دارد. مشخصه‌های معنادار زندگی روزمره دربرگیرنده جهت‌گیری‌ها و کنش‌های مشارکت‌کنندگانی است که به‌طور هدفمند واقعیت‌های دنیای خود را می‌سازند (محمدپور، ۱۴۰۰: ۳۱)؛ بنابراین مواد فرهنگی بیش از آن‌که صرفاً بازتاب و نتیجه عمل باشد بیانگر روابط اجتماعی هستند که وجودشان منوط به آن است. آن‌ها هم‌زمان محصول نسبت‌های اجتماعی و بخشی از ساختار این نسبت‌ها هستند (McQuire, 1992: 95). بر این‌اساس در شرایط فعلی که آگاهی‌های چندانی از بافتار باستان‌شناختی مواد فرهنگی دالما در دست نیست (Renette, 2022: 7) سفال‌های منسوب به دالما، تنها ماده فرهنگی است که می‌توان خوانشی اقتصادی-اجتماعی از آن داشت. روش به‌کار گرفته شده در این پژوهش کاربست مقوله کالا، تلقی سفال دالما به‌مثابه کالا، ارزیابی ارزش نسبی آن براساس کار انجام‌شده و درنهایت سنجش مصرف آن (کالای نخبگانی یا غیر نخبگانی) از منظر اقتصاد سیاسی است.

کار: پارادایم برساختی-تفسیری، انسان را به‌مثابه موجودی فعال، خلاق و معنا‌ساز تعریف می‌کند که پیوسته در حال ساخت‌وساز و معنادار کردن زندگی و واقعیت‌های اجتماعی روزمره است (محمدپور، ۱۴۰۰: ۳۱)؛ بنابراین، کار فعالیتی آگاهانه و در عین حال اجتماعی است که از امکان ارتباط میان انسان‌ها و همکاری با یک‌دیگر پدیدار می‌شود. انسان اساسی‌ترین احتیاجات خود را از راه کار برآورده

می‌سازد. این احتیاجات به شکل اجتماعی برآورده می‌شود و نه با تلاش بدنی یک فرد در مبارزه با نیروهای طبیعت بلکه از طریق مناسبات متقابل که میان اعضای یک گروه انسانی وجود دارد (ماندل، ۱۳۵۹: ۱۱). «گودلیه» فرآیند کار را به صورت مناسبات بین انسان‌ها و روابط مادی آن‌ها با یک محیط زیست معین براساس یک تکنولوژی معین تعریف می‌کند؛ تعریفی که در آن فرآیند کار با شیوه انطباق با طبیعت مربوط می‌شود (دوپویی، ۱۳۸۵: ۳۳).

تولید: از بنیادی‌ترین مفاهیم در اقتصاد و به‌ویژه در اقتصاد سیاسی است. در ارتباط با باستان‌شناسی باید در نظر داشت چیزی که توسط یا در نتیجه رفتار انسانی تولید نشده باشد اصولاً فرهنگ مادی باستان‌شناختی محسوب نمی‌شود. گودلیه، اقتصاد یک جامعه را با اشکال و ساختارهای اجتماعی تولید، توزیع و گردش کالاها مربوط می‌داند (دوپویی، ۱۳۸۵: ۲۵)؛ و هریس، اقتصاد را حداقل فواصل زیرساخت (یا شیوه تولید و ساختار خانوادگی) و روساخت (یا هنجارهای فرامادی) جوامع و به عنوان ساخت (اقتصادی خانگی و اقتصاد سیاسی) معرفی می‌کند (عبدی، ۱۳۸۰: ۱۰۳).

کالا: در پارادایم برساختی-تفسیری، انسان و تولیدات انسانی بر محیط یا ساخت، تقدم هستی‌شناختی دارند (محمدپور، ۱۴۰۰: ۳۳). کالا، فرآورده تولیدی است که با ویژگی‌های خود نیاز انسان را برآورده می‌کند. ماهیت این نیازها در مفهوم کالا تغییری ایجاد نمی‌کند، و نحوه رفع نیازهای انسانی نیز در تعریف کالا تأثیر ندارد. سودمندی کالا در ارزش مصرفی آن مستتر است. این سودمندی، از خواص فیزیکی کالا منشعب می‌شود. از سوی دیگر، از آنجا که کالا دارای ارزش مصرفی است از ارزش دیگری به نام ارزش مبادله برخوردار می‌شود. ارزش مبادله‌ای بیش از هر چیز به صورت رابطه کمی و نسبت جلوه می‌کند که بنا به آن، نوعی ارزش مصرفی با نوعی دیگری از آن مبادله می‌شوند. این رابطه با زمان و مکان تغییر می‌کند. در یک رابطه مبادله‌ای یک ارزش مصرفی به مقدار ارزش مصرفی دیگر می‌آرد، تنها به این شرط که در قالب کمی متناسبی ارائه شوند. ارزش مصرفی یا یک شیء مفید تنها از این جهت دارای ارزش است که کار مجرد انسانی در آن شئییت یا مادیت، یافته است؛ به عبارتی دیگر، ارزش مصرف تا جایی ارزش دارد که کار انسانی در آن مادیت یافته است. بنابراین، آن چه منحصراً ارزش مقدار ارزش هر کالایی را تعیین می‌کند مقدار کار لازم از لحاظ اجتماعی یا زمان کار لازم از لحاظ اجتماعی برای تولید ارزش مصرفی است (مارکس، ۱۳۸۸: ۶۹-۶۶؛ Frangipane, 2010: 18-19).

یافته‌های پژوهش و ارزیابی دانسته‌های موجود از پدیده فرهنگی - باستان‌شناختی) دالما

با هر تلقی که از دالما به مثابه فرهنگ، سنت سفالی و یا صرفاً معرف یک مقطع زمانی می‌توان داشت؛ این پدیده باستان‌شناختی در موقعیتی عجیب و شگفت‌آوری قرار داد. این موقعیت ویژه در دو سطح فاعل شناسا فردیت باستان‌شناس (سوژه) و متعین شناخت یا شواهد مادی (ابژه) چنان به هم آمیخته شده که تشخیص

منشأ آن از هم سخت و مشکل است. اگر مطالعات تسلسل فرهنگی دشت شوشان یا فلات مرکزی تاحدکمی از گذشته خود جدا شده‌اند و در وضعیت اکنون قرار دارند؛ دالما به روشنی نشان می‌دهد که دانش به مثابه پدیده انسانی تاریخی، تاریخ‌مند و بسته به عاملیت انسان (در اینجا باستان‌شناس) است.

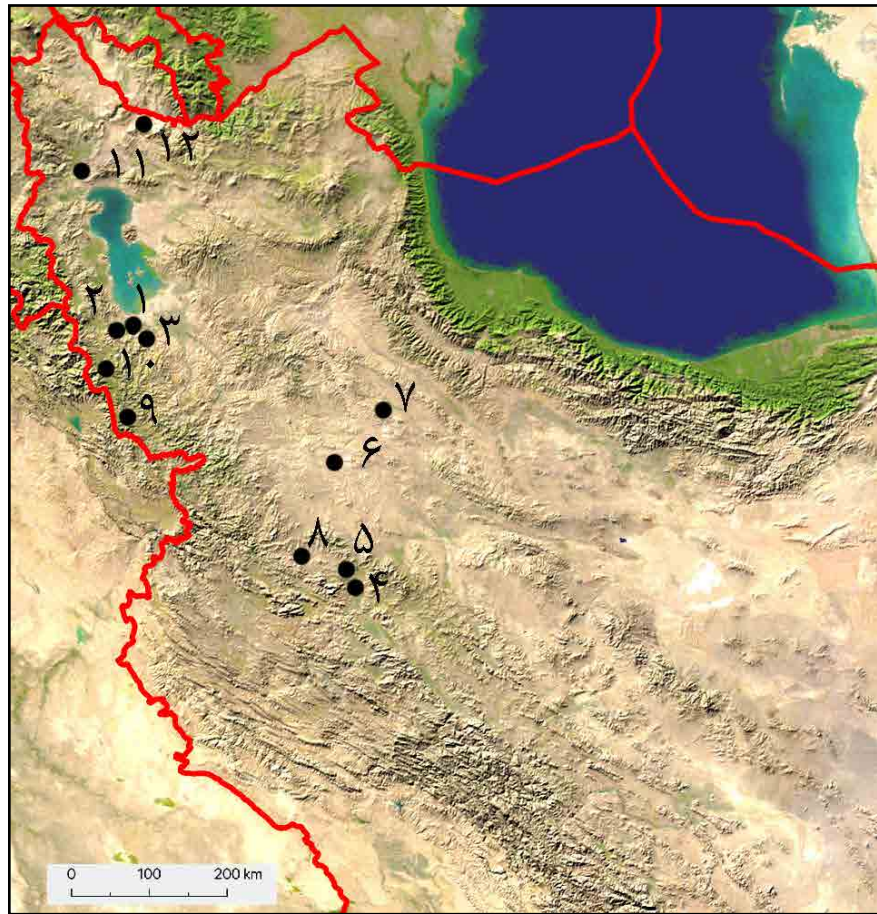
دالما نخستین بار به عنوان مرحله‌ای از تسلسل فرهنگی در شمال غرب ایران با محوریت حوضه آبریز دریاچه ارومیه تعریف شد. تا پیش از ۱۹۵۶ م. به سبب غلبه کاوش‌های تجاری آگاهی‌های چندانی از ادوار مختلف پیش‌ازتاریخ این منطقه موجود نبود. کاوش کوتاه‌مدت «بورتن براون» در ۱۹۴۸ م. در محوطه گوی‌تپه دستاوردی نداشت و بر دانش باستان‌شناختی این حوزه جغرافیایی چیزی نیافزود (Brown, 1951)؛ بنابراین برخلاف حوزه فلات مرکزی (McCown, 1942) و جنوب غرب ایران (Le Breton, 1957) که چارچوب گاه‌نگاری نسبی-البته با مقیاس بزرگ- تا نیمه سده ۲۰ م. فراهم شده بود؛ شمال غرب ایران تا آن زمان تقریباً مغفول مانده بود. با آغاز پروژه حسنلو در ۱۹۵۶ م. زمینه برای شناخت پیش‌ازتاریخ حوضه آبریز دریاچه ارومیه با محوریت دشت سولدوز فراهم شد. از ۱۹۵۷ تا ۱۹۵۸ م. گمانه‌زنی در سه محوطه حاجی فیروز، دالما و پیزدلی تسلسل گونه‌شناختی از فازهای سفالی پیش از عصر مفرغ را در دشت سولدوز را فراهم آورد که هر فاز سفالی نام یکی از این سه محوطه را به خود گرفتند (Dyson, 1983: xxvn)؛ بنابراین تا پیش از ۱۹۶۰ م. دانش کلی از فازهای سفالی منطقه به دست آمد، اما هنوز فاقد ارجاعات لایه‌شناختی بودند؛ به ویژه آن‌که کاوش در خود محوطه حسنلو که از ۱۹۵۷ م. آغاز شد تا آن زمان هنوز به لایه‌های پیش از عصر مفرغ دست پیدا نکرده بود. در ۱۹۶۰ م. «دایسون» با حفر چاهی در مرکز بخش مرتفع حسنلو توانست ۲۷/۵ متر از لایه‌های حسنلو را تا سطح آب‌های زیرزمینی شناسایی کند (Dyson, 1983: xxvn). در این زمان، دالما از نظر لایه‌شناسی شناسایی شد. در ۱۹۶۱ م. کایلر یانگ از اعضای پروژه حسنلو با هدف «بازیابی مواد فرهنگی از مس‌وسنگ قدیم که از محوطه حسنلو شناخته شده اما به آسانی قابل دستیابی نبود» (Hamlin, 1975: 111) مجدداً به سراغ تپه دالما رفت. او امید داشت که با تکمیل کاوش‌های پروژه حسنلو در دالما به درک دقیقی از هزاره پنجم در شمال غرب ایران دست یابد (Young, 1963). متأسفانه هیچ‌گاه گزارش کاوش یانگ منتشر نشد و بخش خیلی از اطلاعات حاصل از کاوش او سال‌ها بعد تحت مقاله‌ای کوتاه توسط «هملین» (۱۹۷۵) انتشار یافت و تا پیش از کاوش مجدد در تپه دالما توسط «عابدی» در ۲۰۲۱ یگانه منبع موجود از این محوطه به شمار می‌رفت.

نخستین اشاره به سفال دالما خارج از دشت سولدوز هنگامی است که یانگ در لایه ۳۵ از کارگاه B در گودین یک نمونه قطعه سفال با پوشش قهوه‌ای رنگ دالما و در لایه ۳۶ از همان کارگاه یک قطعه سفال منفرد دالمایی فشاری را شناسایی می‌کند و از حضور آن‌ها در گودین اظهار شگفتی می‌کند (Young, 1969: 47). در ادامه پروژه گودین، یانگ با کاوش در سه‌گابی به نخستین استقرار خارج از حوزه شمال غرب ایران در دشت کنگاور با غلبه کامل سفال‌های دالمایی دست می‌یابد

(Young, Levine, 1974: 2). در ۱۹۷۵ م. دشت‌های میان‌کوهی کرمانشاه و ماهیدشت توسط تیمی از موزه اونتاریو مورد بررسی باستان‌شناختی قرار گرفت. بررسی‌های ماهیدشت و کاوش محدود در سیاه‌بید حضور سفال‌های دالما در آن منطقه را تأیید کرد (Levine & McDonald, 1977: 43; Henrickson, 1983: 310); بنابراین تا ۱۹۷۹ م.، دانسته‌ها از دالما از شناخت یک سنت سفالی فراتر نرفت و حتی با تعریف مرسوم از فرهنگ در رهیافت تاریخ‌فرهنگی فاصله داشت (Childe, 1929: V-X). همین وضعیت تاکنون ادامه یافته و باستان‌شناسان هر از گاهی درصدد پاسخ به چالش‌ها و ابهامات دالما به مثابه سنت سفالی برآمدند و محدودیت‌های پیش‌روی پژوهش‌های باستان‌شناختی امکان تعمیق دالما فراتر از سنت سفالی را امکان‌پذیر نکرد. عوامل مانند در حاشیه بودن موضوع دالما (هژبری و پورفرج، ۱۳۸۵: ۱)، وسعت اندک محدوده کاوش در نهشت‌های دالما (Abdi, 2002: 135; Hojebri Nobari et al., 2012: 96; Abedi et al., 2015: 324; بلمکی، ۱۳۹۶: ۶۴؛ مترجم و شریفی، ۱۳۹۷: ۸۷-۸۵) در کنار ماهیت نجات‌بخشی برخی از کاوش‌ها (ولی‌پور و همکاران، ۱۳۸۹: ۴۷؛ مترجم و شریفی، ۱۳۹۳: ۳۰؛ فلاحیان و نزهتی، ۱۳۹۶: ۴۹۲) باعث شده عملاً بافتار باستان‌شناختی قابل‌ارجاع از دالما در پرده ابهام باقی بماند؛ تحلیل فضایی-کارکردی از بقایای معماری استقرارها امکان‌پذیر نباشد و درنهایت اطلاعات کمی از مردم و نحوه زندگی آنان را فراهم کرده است (Tonoike, 2012: 66).

دلالت‌های اجتماعی سفال دالما: فراوان‌ترین داده باستان‌شناختی از فرهنگ دالما مجموعه سفال‌های آن است (Renette, 2022: 9). شمار اندک و پراکنده شواهدی هم‌چون: تدفین، معماری، مهر و اثرمهر (رحیمی سرخنی و همکاران، ۱۳۹۵: ۵۴) عملاً برای شناخت سازمان‌دهی اقتصادی-اجتماعی فرهنگ دالما نابسند است (عابدی، ۱۳۹۳: ۱۴۱). «مک‌گوایر» خاطرنشان می‌کند مواد فرهنگی از آنجا که نتیجه عمل و محصول مادی بخش‌هایی از ساختار اجتماع هستند؛ درموردی می‌توانند دلالت‌های اجتماعی نیز داشته باشند (McQuire, 1992: 95); بنابراین در قلمت شواهد غیرسفال، چالش اصلی آن است که سفال دالما چه چیزی را از گذشته بازنمایی می‌کند و ادراک این بازنمایی چگونه و به چه روشی میسر خواهد بود؟

گستره جغرافیایی: مجموعه سفال دالما باید به عنوان پدیده فرهنگی غیرمعمول ملاحظه شود (Henrickson, 1983: 739). «هول»، دوره دالما را به علت پراکندگی جغرافیایی گسترده و غیرعادی سفال‌هایش در مقایسه با سایر سبک‌های سفالی در غرب ایران واجد اهمیت به‌سزایی دانسته است، اما عملاً خاستگاه و منشأی برای آن فرض نکرد، یا دست‌کم فاقد خوانش شمال غرب محوری آشکار برای دالما بود (هول، ۱۳۸۸: ۱۰۱). حتی در صورت عدم اشاره مستقیم به همگنی در سفال‌های دالما «پراکندگی جغرافیایی گسترده سفال‌های آن» (طلایی، ۱۳۹۲: ۶۶)، می‌تواند دلالت ضمنی بر حداقل‌هایی از همگنی باشد. در هر صورت توافقی تقریباً کلی وجود دارد که مجموعه سفال‌های دالما به‌رغم برخورداری از بُعد جغرافیای وسیع، اما از

► شکل ۱: نقشه پراکنش محوطه‌های کاوش شده دالمایی: (۱) حسنلو (۲) دالما (۳) حاجی فیروز (۴) گودین (۵) سگابی (۶) قشلاق (۷) سه‌چای (۸) نادعلی بیگ (۹) باغی (۱۰) لاین (۱۱) دوه‌گوز (۱۲) کول‌تپه (نگارندگان، ۱۴۰۳).

Fig. 1: Distribution map of excavated Dalma culture sites: 1) Hasanlu, 2) Dalma, 3) Hajji Firuz, 4) Godin, 5) Seh Gabi, 6) Qashlaq, 7) Soha Chai, 8) Nadali Beig, 9) Baghi, 10) Lavin, 11) Doh Göz, 12) Kul Tepe, (Authors, 2024).

منظر فن‌آورانه و سبک‌شناختی یک سنت سفال همگن است (Henrickson, 1983; Abdi, 2002: 335; بحرانی‌پور، ۱۴۰۰: ۱۰۴).

«عبدی» یادآوری می‌کند که توضیح هم‌گرایی گونه‌های اصلی سفال‌های دالما در سرتاسر محدوده جغرافیایی گسترده‌اش آسان نیست (Abdi, 2002: 335). «توضیح» و «سرتاسر» کلیدواژه‌های مهمی در این گزاره از متنی است که تعلق آن به رهیافت روندگرا آشکار است. تأمل در این کلیدواژه‌ها بیان‌گر آن است که از منظر روندگرایی برای این گسترش جغرافیایی وسیع یک توضیح (نقش اقوام کوچ‌رو یا عاملیت گروه‌های صنعتگر نیمه متخصص دوره‌گرد) به تنهایی جواب‌گو نیست. به‌ویژه آن‌که «سفال‌های متفاوت دالما الگوی پراکنش متفاوتی دارند» (Tonoike, 2012: 74)؛ و بافتار باستان‌شناختی آن شامل استقرارهای منسوب به کوچ‌نشینی یا نیمه کوچ‌نشینی در حوضه آبریز دریاچه ارومیه و نیز استقرارهای احتمالاً طولانی‌مدت‌تر در بخش‌هایی از زاگرس مرکزی است^۳. اما به‌طور متضاد این همگنی شناسایی شده در سنت سفالی و در محدوده وسیع جغرافیایی، بستر و زمینه مطلوبی را برای کاربست رهیافت تاریخ‌فرهنگی فراهم نموده است؛ از جمله جستجو در شناسایی خاستگاه آن و سپس معرفی الگویی برای توضیح گسترش آن؛ به‌ویژه که تاکنون توجه چندانی به گسیختگی‌های فضایی در پراکنش مشخصات قراردادی مشابه، مبذول نشده

است. رهیافت تاریخ‌فرهنگی برپایه تصویری از کلیت فرهنگ به مثابه مجموعه‌ایی از عرف‌ها یا هنجارهاست که از منظر فرهنگ باستان‌شناختی تبدیل به مجموعه‌ای از عرف‌ها و هنجارها و رسوم در مواد فرهنگی می‌شود (Binford, 1965: 204). این عرف‌ها در مورد دالما شیوه‌های ساخت و تزئین سفال را شامل می‌شود که به شدت همگن است؛ بنابراین از منظر تاریخ‌فرهنگی خاستگاه فرهنگ دالما جایی خواهد بود که این عرف‌ها به نحوی فراگیر حضور داشته باشند (رحیمی‌سرخنی و همکاران، ۱۳۹۵: ۵۵). اشکال این نوع منشأیابی در آن است که اتفاقاً رابطه مستقیمی بین محوطه معرّف^۴ با تعریف مجموعه‌ای از عرف‌ها/هنجارها وجود دارد. این تعریف قراردادی است، یعنی اگر در محوطه معرّف که اینجا تپه دالماست نوع دیگری از سفال - به عنوان مثال نخودی منقوش - در کنار انواع تعریف شده امروزی وجود داشت و با عنایت به این که پیش از این هیچ‌گونه آگاهی از سنت‌های سفالی در شمال غرب وجود نمی‌داشت؛ این نوع سفال نخودی منقوش به احتمال زیاد از جانب یانگ به عنوان سفال نخودی دالما معرفی می‌شد؛ به عبارتی، سه گونه سفال منسوب به دالما - به استثنای سفال دورنگ که اصولاً به زاگرس مرکزی تعلق دارد - تابعی از محوطه معرّف دالماست و هرگونه استنتاج منشأیابانه‌ای برپایه صرف وجود و حضور آن‌ها در یک محوطه یا حتی در یک منطقه از بنیاد محکمی برخوردار نخواهد بود.

محدوده زمانی: تاریخ مطلق‌های موجود از استقرارهای دالما به طول کلی در محدوده هزاره پنجم پیش از میلاد قرار می‌گیرند. این تاریخ مطلق‌ها براساس زمان انتشار از دهه ۱۹۷۰ م. تاکنون را شامل می‌شود (جدول ۱ و ۲).

محوطه	تاریخ انتشار	نیمه عمر BC
تپه دالما	(Hamlin, 1975: 119)	۴۰۳۶
حسنلو (IX)	(ویت و دایسون، ۲۰۹: ۱۳۸۲)	۴۲۲۰ ± ۹۰
سگابی (گودین IX)	(Henrickson, 1983: 528)	۳۶۷۵ ± ۸۰
سیاه‌بید	(Henrickson, 1983: 527)	۳۹۲۰ ± ۱۲۰
		۳۸۶۵ ± ۸۳

جدول ۱: تاریخ مطلق‌های مرحله اول مطالعات دالما (نگارندگان، ۱۴۰۳).

Tab. 1: Absolute Chronology of the Initial Phase of Dalma Research (Authors, 2024).

محوطه	منطقه	تاریخ انتشار	تاریخ مطلق (پ.م.)	دوره
حاجی فیروز	سولدوز	(Danti et al., 2004: 587)	۴۲۲۹ ۴۳۳۳	بیزدلی
بیزدلی	سولدوز	(Danti et al., 2004: 587)	۴۳۳۱ ۴۲۶۸ ۴۲۶۳ ۴۳۴۹ ۴۴۵۹	بیزدلی
کول تپه	جلفا	(Abedi et al, 2015: 324)	۴۵۰۰-۵۰۰۰	دالما
دوه‌گوز	خوی	(عابدی، ۱۳۹۵: ۵۰)	۴۵۰۰-۵۰۰۰	دالما
تپه قشلاق	بیجار	(مترجم و شریفی، ۱۳۹۷: ۸۶-۸۷)	۲۹۰ ± ۳۹۶۰	بیزدلی
			۳۹۰ ± ۵۰۰۰	دالما

جدول ۲: تاریخ مطلق‌های مرحله دوم مطالعات دالما (نگارندگان، ۱۴۰۳).

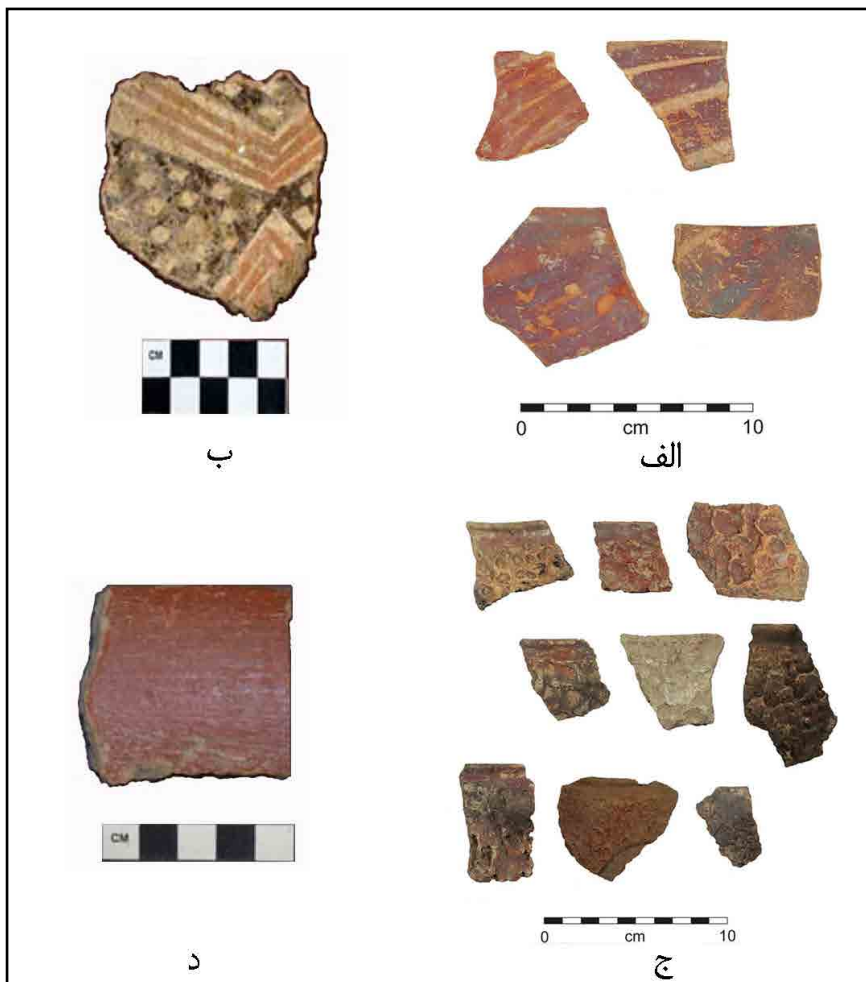
Tab. 2: Absolute Chronology of the Second Phase of Dalma Research (Authors, 2024).

	۴۷۲۶-۴۷۹۱	(بحرانی‌پور، ۱۴۰۰: ۱۱۶)	سنقر-کرمانشاه	تپه نادعلی‌بیک
دالما	۴۷۲۸-۴۷۹۹			
	۴۷۸۰-۴۸۴۳			
	۴۷۷۱-۴۸۴۲			
	۴۸۴۴-۴۹۳۲			
	۴۸۴۸-۴۹۳۹			
	۴۸۴۲-۴۹۳۲			

در مواجهه با این تاریخ‌ها در مدت زمان دست‌کم ۵۰ سال باید توجه داشت که روش‌های آزمایشگاهی بهینه‌تر، و نتایج کمابیش دقیق‌تر و تا حدودی متفاوت با گذشته شده است^۵؛ بنابراین با توجه به تقدم آزمایش‌های سن‌سنجی در جایگاه‌های باستان‌شناختی اصلی مانند: دالما (Hamlin, 1975: 119)، حسنلو (ویت و دایسون، ۱۳۸۲: ۲۰۹) و سه‌گابی (Henrickson, 1983: 528) که در محدوده شمال غرب و زاگرس مرکزی قرار دارند؛ و جدیدتر بودن این آزمایش‌ها در محوطه‌های هم‌چون: قوشاتپه (درخشی و همکاران، ۱۳۸۷: ۳۲)، کول‌تپه (Abedi et al., 2015: 324)، تپه قشلاق (مترجم و شریفی، ۱۳۹۷: ۸۷-۸۶) و تپه نادعلی‌بیک (بحرانی‌پور، ۱۴۰۰: ۱۱۶) درمورد هرگونه استنتاج منشأیابی و ترسیم زمانی گسترش جغرافیایی آن برپایه تاریخ مطلق باید بسیار محتاط بود؛ بنابراین، در شرایط موجود و برپایه تاریخ مطلق‌های موجود فقط می‌توان از تفاوت زمانی در حضور سفال دالما در استقرارها سخن گفت نه خاستگاه آن. به عبارتی دیگر، تاریخ مطلق‌های موجود صرفاً نشان‌گر حضور سفال دالما در گستره زمانی طولانی است (با تأکید بر نیمه نخست هزاره پنجم ق.م) و هرگونه استنتاجات منشأیابانه درنهایت تنها در صورت پذیرش رهیافت تاریخ‌فرهنگی قابل بحث خواهد بود.

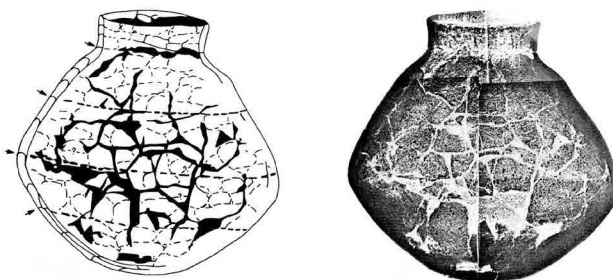
گونه‌شناسی: نوع منقوش: دارای تزئینات هندسی متشخص در رنگ قرمز مات هستند و در محدوده‌ای از بنفش تیره تا قهوه‌ای تیره، بر روی یک پس‌زمینه روشن نخودی که تمام سطح خارجی ظرف را می‌پوشاند. در اغلب موارد تنها سطح بیرونی ظرف منقوش شده است؛ هرچند در ظروف دهانه‌باز در بعضی موارد درون ظرف نیز نقاشی شده است. سطح داخلی اکثر ظروف سفالی منقوش دالما پرداخت نشده باقی‌مانده یا دارای پوشش ضخیم قرمز است. سفال‌های منقوش دالما در تپه دالما، تک‌رنگ هستند (تصویر ۲: الف)؛ اما نمونه‌هایی از دورنگ در تزئینات از محوطه‌های زاگرس مرکزی شناسایی شده است (Tonoike, 2012: 66)، (تصویر ۲: ب). نوع فشاری: شکل‌های اندکی را دربرمی‌گیرند. بسیاری از این ظروف دارای پوشش قرمز رنگ یا طیفی از قرمز هستند که بر روی تمام سطح خارجی اعمال شده است. به سبب وجود لکه‌های سیاه در سطح خارجی برخی از این سفال‌ها، هم‌لین کاربری پخت و پز برای آن‌ها متصور شده است. تکنیک کار بر سطح خارجی متشکل از طرح‌های فشرده ناخنی تا کاربردی^۶ است. بر این اساس تئیکه پیشنهاد داده که نیاز به تغییر در اصطلاح‌شناسی از دالمای فشاری به دالمای بافت‌دار^۷ احساس می‌شود. در بیشتر موارد عمل پرداخت، تمام سطح خارجی را دربر می‌گیرد. سطح داخلی این ظروف دست‌نخورده باقی می‌ماند یا دارای پوشش قرمز رنگ است. تاکنون

نمونه‌ای مبنی بر پرداخت متنی در درون ظرف گزارش نشده است (Tonoike, 2012: 66)، (تصویر ۲: ج). نوع دارای پوشش گلی قرمز: سرتاسر سطح بیرونی و در اغلب موارد سطح درونی دارای پوشش قرمز رنگ ضخیم است که بیشتر به رنگ آلویی شبیه است. پوشش‌ها ضخیم و اغلب ترک خورده و تا اندازه‌ای پوسته‌ای هستند. در موارد معدودی نشانه‌هایی از عمل صیقل‌دهی مشاهده می‌شود. در مواردی به نظر می‌رسد ظروف دارای پوششی دولایه هستند؛ نخست، بالایه‌ایی به رنگ روشن و سپس با پوششی به رنگ تیره. شکل‌های گوناگونی براساس این ویژگی سطح بیرون در این گروه طبقه‌بندی می‌شوند (Tonoike, 2012: 66, 68)، (تصویر ۲: د).

شکل ۲: الف) سفال منقوش تک‌رنگ، تپه دالما (Alden et al., 2021: 3)؛ ب) سفال منقوش دورنگ، زاگرس مرکزی (Tonoike, 2012: 68)؛ ج) سفال فشاری، تپه دالما (Alden et al., 2021: 3)؛ د) سفال دارای پوشش گلی قرمز، تپه حاجی‌فیروز (Tonoike, 2012: 69).

Fig. 2: a) Monochrome painted ware, Dalma Tepe (Alden et al., 2021: 3); b) Bichrome painted ware, Central Zagros (Tonoike, 2012: 68); c) Impressed ware, Dalma Tepe (Alden et al., 2021: 3); d) Red-slipped ware, Hajji Firuz Tepe (Tonoike, 2012: 69).

شکل ۳: زیرورادیوگرافی^۱ کوزه ذخیره‌سازی از تپه حاجی‌فیروز (فاقد مقیاس در متن اصلی)، (Vandiver, 1987: 19).

Fig. 3: Xeroradiographs of storage jars from Hajji Firuz Tepe (not to scale in the original text) (Vandiver, 1987: 19).

بحث و تحلیل یافته‌ها

سطح نسبی فن‌آوری: «وندیور» با بهره‌گیری از چندین روش تحلیلی آزمایشگاهی^۶ نشان داد که در تولید سفال‌های دالما (براساس نمونه‌هایی از حاجی فیروز، دالما، پیزدلی و سه‌گابی) از روش ساخت ورقه‌ای^{۱۰} استفاده شده است (Vandiver, 1987: 18). این نتیجه سال‌ها بعد دوباره تأیید شد (Tonoike, 2012: 71). روش ورقه‌ای ساختن ظروف از طریق پشته‌سازی ورقه‌های گلی بر روی هم به شیوه‌ای خاص است. کف ظروف به شیوه‌های متفاوتی عمل‌آوری می‌شود. ضخامت جداره ظرف می‌توانست از دو یا حتی سه ورقه تشکیل شود. مطالعه آزمایشگاهی یک ظرف ذخیره‌سازی کامل از دوره حاجی فیروز نشان می‌دهد که در این روش ورقه‌های بزرگ‌تر در پایه ظرف و کوچک‌ترها در بدنه استفاده می‌شد (تصویر ۳). این شیوه تقریباً به طور مشابه در یک نمونه متأخرتر -سفال پخت‌وپز کامل در سه‌گابی- هم مشاهده می‌شود. در اینجا ورقه‌های مدور در پایه ظرف بزرگ‌تر از ورقه‌های نزدیک به لبه بودند و جداره ظرف حاصل هم‌پوشانی چند ورقه بود. کف ظرف^{۱۱} متشکل از دو و سه لایه ورقه بود (Vandiver, 1987: 13, 18). «وندیور» در میان ۴۰۰۰۰ نمونه (اکثریت خرده سفال و انگشت‌شمار سفال کامل) از محوطه‌های شاخصی که دایسون آن‌ها را ذیل «افق سفال نرم»^{۱۲} دسته‌بندی کرده و شامل محوطه‌های گنج‌دره، سراب، حاجی فیروز، دالما، پیزدلی، سه‌گابی، علی‌کش، و یحیی می‌شد، شواهدی از کاربرد روش فتیله‌ای -که فن‌آوری کاملاً متفاوتی بود- نیافت؛ جز آن‌چه گاهی فتیله‌های کوتاه به عنوان تقویت‌کننده در اتصالات یافت می‌شدند و در یک نمونه از تپه دالما که لبه به واسطه آن به بدنه متصل می‌شد.

در توضیح استفاده طولانی مدت از این فن‌آوری در بخش‌های شمال غرب، غرب ایران وندیور به اصل بهینگی اشاره می‌نماید و متذکر می‌شود که هرچند در ابتدا این روش‌های فرم‌دهی دستی ظروف خشن با آمیزه کاه جذاب به نظر نمی‌رسد، اما کاملاً کارآمد، پیچیده و بهینه هستند. علاوه بر این، نقش سنت را در تداوم دیرپای این فن‌آوری یادآوری می‌کند، به گونه‌ای که «انتخاب‌های فن‌آورانه‌ای که انجام شده بود به آرامی به مثابه یک سنت تبدیل شد» (Vandiver, 1987: 25). سنتی که اولاً با انتخاب نوعی گل معدنی غنی از آلومینیوم مشخص می‌شود و دیگری استفاده از آمیزه کاه بود که ساختن سریع ظروف سفالی به روش ورقه‌ای را ممکن می‌کرد؛ از طریق خنثی کردن انقباض خشکی بیش از حد و کمبود دوام رطوبت که برای گل مذکور متداول بود (Tonoike, 2012: 71, 72; Vandiver, 1987: 17).

تئیکه برپایه آزمایش‌های مرتبط با پتروگرافی معتقد است که «الگوهای [فن‌آورانه] جزئی وجود دارد که می‌توان آن‌ها را به عنوان تفاوت بین سفال‌های دالما از مناطق و محوطه‌های مختلف مشاهده کرد» (Tonoike, 2012: 72)؛ بنابراین می‌توان قائل به همگنی فن‌آورانه در سفال‌های دالما شد. فن‌آوری سفال دالما -در کلیت خود، یعنی تولید به شیوه ورقه‌ای و مؤلفه‌های وابسته به آن- تداوم شیوه‌های ساخت سفال پیشین است و از طرفی تشخیص دالما به مثابه یک

سنت سفالی منبعث از فن آوری کَلّی مشترک آن نیست. بلکه اصولاً منتج از چیزی است که وندیور ویژگی‌های رسمی و عناصر تزئینی سفال می‌خواند: «روند تغییرات تکنولوژیکی را می‌توان از تغییر در ویژگی‌های رسمی و عناصر تزئینی سفال متمایز کرد. تغییرات در فناوری تولید بسیار آهسته بود و بخش قابل توجهی از فناوری قدیمی از تغییرات تدریجی جان سالم به در برد» (Vandiver, 1987: 29).

تولید خانگی یا پیشه‌وری: در غیاب بافتار باستان‌شناختی گسترده و قابل ارجاع، ارزیابی نحوه تولید سفال دالما استنتاجی خواهد بود. روشی که مورد استفاده قرار می‌گیرد سنجش کیفی معیاری است که «رایس» (Rice, 1981) پیشنهاد داده است. این معیار که می‌تواند فصل تمایز تولید خانگی و پیشه‌وری محسوب شود مقوله استاندارد است؛ از آنجا که «تولید سفال در سطح خانوار احتمالاً غیر استاندارد خواهد بود» (Rice, 1981: 222). مقوله استاندارد که رایس مطرح می‌نماید بافتاری است که تغییرپذیری^{۱۳} و همسان‌گرایی^{۱۴} به صورت دیالکتیکی حضور دارند؛ سهم و نسبت هر کدام تعیین‌کننده است. تغییرپذیری که می‌تواند نشانی از تفاوت در دانش، تجربه، زمان کم و حتی در الگوهای ذهنی سازندگان باشد اگر همسان‌گرایی را به طور کامل رد نکند، همگنی را به مثابه برهم‌نهاد پدیدار می‌نمایاند که در واقع مترادف استاندارد است؛ بنابراین، در درک مقوله استاندارد یا همگنی باید تغییرپذیری به رسمیت شناخته شود. مسئله متعاقب این است که از نظر کیفی شاخص و معیار استاندارد بودن چیست؟ در اینجا معیار کیفی همگنی یا استاندارد برپایه تشخیص فاعل شناسا و توافق و اجتماع بر آن تعریف می‌شود. در مورد سفال‌های دالما چنان‌که پیش از این بیان شد، این توافق وجود دارد که سفال‌های دالما از همگنی برخوردار هستند (جدیدترین مورد: Renette, 2022). این همگنی بر اساس خصیصه‌های ظاهری سفال است (فرم-تزئین)، اما در سطح فن‌آورانه قضیه اندکی متفاوت است. مطالعات آزمایش‌گاهی شیوه ساخت واحدی (روش ورقه‌ای) را برای سفال‌های دالما پیشنهاد می‌نماید. آنچه که تفاوت دارد ویژگی‌های شیمیایی تا حدودی متفاوت ترکیبات خاک مورد استفاده برای تهیه خمیره گل سفال دالما است. این مورد توضیحات متعددی می‌تواند داشته باشد؛ از تفاوت در منابع زیست‌محیطی مجاور استقرارها تا دیدگاه‌های متفاوت سفال‌گران مبنی بر مناسب بودن خمیره گل. بنابراین تنوع موجود «نشان می‌دهد اگرچه سفال‌گران دالما از یک الگوی ذهنی مبنی بر چگونگی ظهور بیرونی [سفال] برخوردار بودند، تکنیک‌های عملی ساخت احتمالاً به تک‌تک سفال‌گران بستگی داشت» (Tonoike, 2012: 72).

سفال دالما در بافتار دالما توضیحی از منظر اقتصاد سیاسی^{۱۵}: یکی از نتایج دیرینه‌شناسی فرهنگ دالما آشکار شدن این چالش است که مطالعه سفال دالما در سطح پدیدارشناسی سفال محدود شده است. معماری به مثابه بخشی بااهمیت در مفهوم بافتار باستان‌شناختی عملاً ابژه اصلی نبوده و به استثنای یک مورد -تپه دالما- وسعت محدود کاوش‌ها عملاً منجر به آشکار شدن ساختارهای معماری برخوردار از قابلیت تحلیل مکانی نشده است. در تپه دالما هم که امکان تحلیل‌های مکانی وجود داشت، به دلایلی که بیان شد عملاً این موقعیت از دست رفت. تنها

از وجود فضاهای چهارگوشه در اطراف یک فضای باز آگاهی اندکی وجود دارد که نمی‌تواند به تنهایی بر نوع مشخصی از سازمان اجتماعی-اقتصادی دلالت داشته باشد.^{۱۶} با این وجود براساس شواهد جست و گریخته معماری که از محوطه‌های هم‌چون تپه قشلاق، نادعلی بیگ و تپه یاغی به دست آمده انتساب بخشی از سفال دالما به گروه‌های جمعیتی یک‌جانشین یا با استقرار طولانی مدت قابل قبول خواهد بود؛ در شرایطی که فقدان مطالعات باستان گیاه‌شناختی و باستان جانورشناسی در محوطه‌ها یا نهشت‌های دالمایی امکان ارزیابی صورت‌بندی‌های اجتماعی متفاوت حول کشاورزی، دام‌پروری و یا آمیزه‌ای از هر دو را اگر غیرممکن نسازد با مانع جدی مواجه ساخته است.

در حال حاضر در استقرارهای دالما، تنها سفال دالما است که اندکی پرتو بر کلیت سازمان‌دهی اقتصادی و اجتماعی می‌افکند.^{۱۷} براساس رهیافت برساختی-تفسیری اقتصادسیاسی، سفال دالما به احتمال بسیار زیاد و شاید در اکثر موارد تولید خانوار نبوده و توسط سفالگران حرفه‌ای ساخته می‌شده است (تمام وقت یا پاره وقت در اینجا موضوعیت ندارد)؛ بنابراین، محصول کار پیشه‌وری است، اما نکته مهم آن است که حاصل اقتصاد پیشه‌وری نیست. به عبارتی در گستره فرهنگ دالما-برخلاف دشت شوشان در دوره شوشان میانه متأخر- تولید سفال عامل کسب مازاد یا کنترل مازاد درونی توسط یک اقتصاد سیاسی به شمار نمی‌رود. اگر در دشت شوشان شواهدی از مراکز تخصصی-کارگاهی تولید سفال در دوره شوشان میانه شناسایی شده است (علیزاده، ۱۳۹۲: ۵۶) و به‌طور مشابه در بخش‌هایی از فلات مرکزی (Fazeli et al., 2010: 110)؛ در مورد دالما در نتیجه محدودیت کاوش‌های افقی چنین شواهدی به دست نیامده یا به احتمال بسیار زیاد امکان وجود آن بسیار اندک است.

از سوی دیگر، سفال دالما صرف نظر از گونه (منقوش، فشاری و دارای پوشش گلی قرمز) و نحوه پراکنش فضایی-زمانی آن، کالایی است که در تولید آن نسبت به سنت پیشین-سنت حاجی فیروز/حسونا- کار بیشتری صرف می‌شده است. فزونی کار بیشتر از ساخت پیکره سفال در محدوده تزئین که نوآورانه بود، صرف می‌شده است؛ اما در مقایسه کیفی با سنت‌های سفالی تقریباً هم‌افق در نواحی با پیچیدگی‌های متعین‌شده اجتماعی و اقتصادی هم‌چون سنت شوشان میانه در شوشان یا حتی در حوزه‌های فرهنگی با درجات کمتری از پیچیدگی هم‌چون دوره سیلک II (چشمه علی) در فلات مرکزی؛ به سبب پایین‌تر بودن نسبی سطح فن‌آوری و تزئین احتمالاً کار کمتری برای تولید نیاز داشته است. از آنجا که در اقتصادهای اولیه و ماقبل صنعتی ارزش نسبی کالا براساس میزان کار صرف شده در تولید تعیین می‌شد؛ بنابراین در مقایسه‌ای نسبی به احتمال زیاد سفال دالما در بافتار اقتصادی-اجتماعی دالما کالایی با ارزش مصرفی کمتری نسبت به سنت‌های سفالی هم‌افق و پیرامونی به شمار می‌رفته است.^{۱۸}

گستره جغرافیایی سفال دالما (با هر مکانیسم توضیحی) تنها همگنی ماکروسکوپیک در تولید آن را نشان نمی‌دهد، بلکه نمایان‌گر استفاده یا به تعبیر

اقتصادسیاسی دلالت بر مصرف زیاد این کالا در گستره جغرافیایی هم هست. از سوی دیگر، غالباً کمی سفال دالما در بیشتر محوطه‌های منسوب به دالما حائز اهمیت است. به‌رغم آن‌که محدودیت در وسعت کاوش در این محوطه‌ها امکان تحلیل مکانی را فراهم نمی‌آورد؛ شواهد قطعی مبنی بر ماهیت غیرمسکونی این استقرارها (صرف نظر از تعلق آن به اقوام کوچ‌رو یا یکجانشین) وجود ندارد؛ به عبارت دیگر، سفال دالما در بافتار غیرمسکونی و نخبگانی تاکنون شناخته نشده؛ بنابراین استنتاج احتمالی را می‌توان مطرح کرد که در محوطه‌های استقرار منسوب به دالما این سفال در مقیاس عموم به تعبیر اقتصاد سیاسی مصرف می‌شده است؛ بنابراین، احتمالاً مصرف عمومی در کنار ارزش مصرفی پایین سفال دالما بیش از هر چیز جنبه نخبگانی آن را نفی می‌کند و در رابطه با مصرف سفال دالما، شاید وضعیت غیر سلسله‌مراتبی^{۱۹} را بیشتر از قشربندی^{۲۰} بازنمایی می‌نماید.

نتیجه‌گیری

دیرینه‌شناسی دانش باستان‌شناسی از فرهنگ مادی دالما و ارزیابی وضعیت کنونی آن نشان‌دهنده وجود محدودیت‌ها و تنگناهای بسیاری است که به‌طور عمده ماحصل موقعیت حاشیه‌ای دالما در پژوهش‌های میدانی از دهه ۱۹۵۰م. تا زمان حاضر و هم‌چنین تمرکز بر لایه‌نگاری عمودی در نهشت‌های با فرهنگ مادی دالما است؛ بنابراین، در شرایط موجود نقطه عزیمت پژوهش‌هایی از این نوع، سفال دالما خواهد بود. به‌طور متعاقب، متناسب با ماهیت داده‌ها، انتخاب رهیافت و روش‌شناسی مناسب اهمیت مضاعف می‌یابد. کاربست رهیافت اقتصاد سیاسی برپایه تحلیل سفال دالما از نظر ارزش کالا براساس میزان کار صرف شده در تولید، درکنار گستره جغرافیایی وسیع آن متضمن دلالت‌های اجتماعی و اقتصادی است. بر این اساس، سفال دالما در مرحله تولید احتمالاً بر وجود یک قشر اجتماعی-اقتصادی سفال‌گر متخصص (پاره‌وقت یا تمام‌وقت؟) دلالت دارد، اما مدارکی مبنی بر وجود اقتصاد پیشه‌وری مبتنی بر تولید کارگاهی سفال تحت نظارت نخبگان محلی مشابه با آن‌چه در نواحی مانند دشت شوشان (دوره شوشان میانه) یا فلات مرکزی (دوره سیلک II) قابل ارزیابی است، دیده نمی‌شود. برپایه شواهد موجود، استفاده از سفال دالما نوعی مصرف غیرسلسله‌مراتبی را بازنمایی می‌نماید که با گسترش جغرافیایی وسیع به مثابه پذیرش گسترده از سوی مصرف‌کنندگان در برهه‌ای نسبتاً طولانی در هزاره پنجم پیش‌ازمیلاد سازگار است. با عنایت به محدودیت‌های موجود، به نظر می‌رسد در حال حاضر دانش باستان‌شناسی نمی‌تواند بیش از این به سازماندهی اجتماعی-اقتصادی دالما رسوخ نماید؛ اما امید می‌رود با کشف و کاوش‌های گسترده‌تری جایگاه‌های باستان‌شناختی دالمایی، به درک عمیق‌تر و دقیق‌تری از جنبه‌های اقتصادی، سیاسی و اجتماعی دالما دست‌یافته تا به واسطه یافته‌های بیشتر مبتنی بر رویکردهای تحلیلی استنتاجی و استفهامی بتوان پایایی این‌گونه پژوهش‌های ترکیبی داده‌محور و مفهوم‌محور را با اهمیت بیشتری در باستان‌شناسی ایران موردتوجه قرار داد.

سپاسگزاری

از جناب آقای دکتر اکبر عابدی که سخاوت‌مندانه بخشی از دستاوردها و جدیدترین نتایج کاوش تپه دالما را به‌طور شفاهی در اختیار نگارندگان قرار دادند، سپاس‌گزاریم.

درصد مشارکت نویسندگان

تمامی نویسندگان به میزان مساوی در نگارش این مقاله سهم و مشارکت داشته‌اند.

تضاد منافع

نویسندگان ضمن رعایت اخلاق نشر در ارجاع‌دهی و دقیق بودن آن در متن و انتهای مقاله، نبود تضاد منافع را اعلام می‌دارند.

پی‌نوشت

1. Anthropological political economy

۲. گفتگوی خصوصی با جناب آقای دکتر اکبر عابدی.

۳. گفتگوی خصوصی با جناب آقای دکتر اکبر عابدی.

4. Site-type

۵. به‌ویژه آن‌که اخیراً براساس تاریخ مطلق‌های جدید از عبید و دوره‌های مس‌وسنگ متأخر، آغاز فازهای عبید ۳ و ۴ (عبید شمالی) قدیمی‌تر و آغاز آن در برخی محوطه‌ها ۵۴۰۰ پ.م. دانسته شده است (Alden et al., 2021: 1) این مورد برای مناطقی هم چون ماهیدشت که سفال دالما همراه با سفال منسوب به عبید به‌دست آمده و بخشی از تاریخ‌گذاری آن اصولاً براساس قدمت عبید ۳ در شمال بین‌النهرین بود، اهمیت می‌یابد.

6. Appliqué

7. Dalma Textured

8. Xeroradiography

۹. ازجمله:

Microscopy of surfaces in raking light, microscopy of fractured and polished cross-sections و xeroradiography

10. Sequential slab construction

11. Base

12. Software horizon

13. Variability

14. Uniformity

۱۵. اصطلاح بافتار دالما هم‌چون سفال دالما در این پژوهش فاقد هرگونه ارجاع تاریخ‌فرهنگی است. بافتار دالما اشاره به Archaeological context است که سفال دالما در آن حضور دارد؛ صرف‌نظر از این‌که از نظر کمی غالب است یا در موقعیت اقلیت قرار دارد.

۱۶. کاوش مجدد در تپه دالما تردیدهایی درباره‌ی صحت تشخیص یانگ از ساختارهای معماری مرتبط به‌هم را در جریان کاوش کوتاه‌مدت او (حدود یک هفته) ایجاد کرده است؛ در کاوش جدید ساختارهای معماری دیده نشده و ارتباط معناداری بین پاره‌های معماری وجود ندارد. شواهد تازه‌ی گرایش به معرفی تپه دالما ذیل محوطه‌ی فصلی متعلق به کوچ‌نشینان/رمه‌داران دارد (گفتگوی خصوصی با جناب آقای دکتر اکبر عابدی).

۱۷. وجود تعداد انگشت‌شماری مهر و اثرمهر در نهشت‌های دالما دلالت‌بر رواج گسترده‌ی استفاده از مهر در زیستگاه‌های دالما ندارد و به‌تنهایی و در غیاب شواهد دیگر نشان‌دهنده‌ی وجود نوعی قشربندی عمودی و سلسله‌مراتبی نیست. وجود آن‌ها در استقرارهای منفردی مانند سه‌گابی به‌طور خوشبینانه نشان از اعمال مدیریت در «سطح روستای محلی» (Henrickson, 1988: 5) است.

۱۸. مطالعه‌ی میزان تخلخل سفال‌های دوره‌ی مس‌وسنگ در تپه قشلاق، فن‌آوری «ابتدایی» در تولید سفال نوع دالما را در مقایسه با سفال نخودی از همان محوطه نشان می‌دهد (مترجم و حیدری، ۱۳۹۵: ۶۹) که می‌تواند دلیلی بر ادعای پایین بودن نسبی ارزش مصرفی سفال دالما تلقی شود.

19. Heterarchy

20. Hierarchy

کتابنامه

- اسپنسر، چارلز، (۱۳۸۹). «رویکردهای تطورگرایانه در باستان‌شناسی». ترجمه کامیار عبدی، مجله باستان‌شناسی و تاریخ، ۲۴ (۲): ۶۶-۹۸.
- بحرانی‌پور، حنان، (۱۴۰۰). «گاهنگاری مطلق و گوناگونی درون منطقه‌ای سنت سفالی دالما براساس تحلیل سفال منقوش تک‌رنگ». پژوهش باستان‌سنجی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، ۷ (۱): ۱۰۳-۱۲۳.
- بلمکی، بهزاد، (۱۳۹۲). «گاهنگاری نسبی دشت همدان (پسکرانه‌های شمالی کوه الوند) از هزاره پنجم تا دوران میانی هزاره سوم پیش از میلاد». مجموعه مقالات تاریخ و باستان‌شناسی همدان، به مناسبت یکصدمین سالگرد کاوش در همدان، به کوشش: علی هژبری، پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری: ۱۷-۳۱.
- بلمکی، بهزاد (۱۳۹۶). «فرهنگ دالما در دشت همدان بخشی از نتایج کاوش لایه شناختی تپه تازه کند در همدان». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۷ (۱۲): ۶۳-۸۲. <https://doi.org/10.22084/nbsh.2017.11149.1477>
- حاتمی، عباس، (۱۳۸۹). «مقدمه مترجم». در: اقتصاد سیاسی تطبیقی، ترجمه عباس حاتمی، تهران: انتشارات کویر: ۱۱-۲۶.
- دوپویی، فرانسیس، (۱۳۸۵). انسان‌شناسی اقتصادی. ترجمه محدثه محب‌حسینی، تهران: انتشارات علم، چاپ اول.
- رحیمی سرخنی، رقیه؛ نیکنامی، کمال‌الدین؛ و اسلامی، معین، (۱۳۹۵). «سفال‌های غیردالمایی در بستر دالمایی: تشخیص باستان‌شناختی و توضیح آزمایشگاهی نمونه موردی: سه‌چای تپه زنگان». مطالعات باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، ۸ (۲): ۵۳-۷۰.
- شریفی، مهناز؛ و مترجم، عباس، (۱۳۹۷). «مدارک نویافته از کهن‌ترین بقایای معماری هزاره پنجم پ.م. در استان کردستان براساس کاوش‌های باستان‌شناسی». مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۲ (۴): ۲۳-۴۰.
- صادقی‌فسایی، سهیلا؛ و ناصری‌راد، محسن، (۱۳۹۰). «عناصر بنیادین پژوهش کیفی در علوم اجتماعی: هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی، روش‌شناسی و روش». مطالعات اجتماعی ایران، ۵ (۲): ۸۰-۱۰۰.
- عابدی، اکبر، (۱۳۹۳). «فرآیند گذار از دوره مس‌وسنگ جدید به مفرغ قدیم و بسط و توسعه فرهنگ کورا-ارس در شمال غرب ایران». رساله دکتری گروه باستان‌شناسی دانشگاه تهران (منتشر نشده).
- عابدی، اکبر، (۱۳۹۵). «گاهنگاری مطلق و نسبی محوطه دوه‌گُز خوی با استفاده از روش طیف سنج جرمی شتاب دهنده: شواهدی از دوره مس و سنگ انتقالی، دالما و بیزدلی». پژوهش باستان‌سنجی، ۲ (۱): ۳۹-۵۴.
- عبدی، کامیار، (۱۳۸۰). «ماروین هریس و رهیافت ماتریالیسم فرهنگی در انسان‌شناسی». انسان‌شناسی، ۱ (۲): ۱۰۲-۱۰۶.
- علیزاده، عباس، (۱۳۹۲). «آمیزش معیشت‌های متضاد و مکمل کشاورزی و

- دامداری کوچ‌نشینی در جنوب غربی ایران، باستان‌شناسی ایران». باستان‌شناسی ایران، ۳: ۷-۴۱.
- فکوهی، ناصر، (۱۳۸۴). تاریخ اندیشه و نظریه‌های انسان‌شناسی. تهران: انتشارات نی، چاپ اول.
- فلاحیان، یوسف؛ و نزهتی، خاطره، (۱۳۹۵). «کاوش نجات بخشی در تپه باغی سردشت». گزارش‌های پانزدهمین گردهم‌آیی سالانه باستان‌شناسی ایران، به‌کوشش: حمیده چوبک، تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری: ۴۹۲-۴۹۸.
- کلارک، باری، (۱۳۸۹). اقتصاد سیاسی تطبیقی. ترجمه عباس حاتمی، تهران: انتشارات کویر، چاپ اول.
- ماتیوز، راجر، (۱۳۹۳). پیش‌ازتاریخ دیرین بین النهرین: از دوره پارینه‌سنگی دیرین تا پایان دوره فرهنگی خلف. ترجمه بهرام آجرلو، تبریز: انتشارات دانشگاه هنر تبریز، چاپ اول.
- مارکس، کارل، (۱۳۸۸). سرمایه نقدی بر اقتصاد سیاسی. ترجمه حسن مرتضوی، تهران: انتشارات آگاه، چاپ اول.
- مترجم، عباس؛ حیدری، احمد، (۱۳۹۵). «بررسی میزان تخلخل سفال‌های دوره مس‌وسنگ به‌منظور سنجش میزان پیچیدگی‌های اجتماعی بر مبنای تولید سفال در تپه قشاق بیجار». جستارهای باستان‌شناسی ایران پیش از اسلام، ۱ (۱): ۶۱-۷۰.
- مترجم، عباس؛ و شریفی، مهناز، (۱۳۹۷). «فرآیند گذار از سنت‌های فرهنگی نوسنگی جدید به مس‌وسنگ قدیم در پسرکرانه‌های شرق زاگرس مرکزی». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۸ (۱۶): ۸۳-۱۰۲. <https://doi.org/10.22084/nbsh.2018.11334.1486>
- محمدپور، احمد، (۱۴۰۰). ضد روش: زمینه‌های فلسفی و رویه‌های عملی در روش‌شناسی کیفی. انتشارات لوگوس، چاپ دوم.
- مندل، ارنست، (۱۳۵۹). علم اقتصاد. ترجمه هوشنگ وزیری، تهران: شرکت سهامی انتشارات خوارزمی، چاپ اول.
- ولی‌پور، حمیدرضا؛ مصطفی‌پور، ایمان؛ بهدادفرد، رضا؛ و کاکا، غفور، (۱۳۸۹). «گزارش مقدماتی فصل اول کاوش در محوطه شماره ۱۱ سد تالوار، بیجار، کردستان». پیام باستان‌شناس، ۷ (۱۳): ۴۷-۷۲.
- هژبری‌نوبری، علیرضا؛ و پورفرج، اکبر، (۱۳۸۵). «تیین دوران نوسنگی و کالکولیتیک منطقه اردبیل براساس داده‌های باستان‌شناسی قوشاتپه شهریری». مجله دانشکده ادبیات دانشگاه تهران، ۱۸۰: ۱-۲۶.
- هول، فرانک، (۱۳۸۸). باستان‌شناسی غرب ایران. ترجمه زهرا باستی، تهران: انتشارات سمت، چاپ دوم.

Reference

- Abdi, K., (2001). "Marvin Harris and Approach of Cultural Materialism in Anthropology". *Ensan-Shenasi*, 2: 102-106. (In Persian)

- Abdi, K., (2002). "Strategies of Herding: Pastoralism in the Middle Chalcolithic Period of the West Central Zagros Mountains". Phd Thesis of Philosophy (Anthropology), University of Michigan (unpublished), (In Persian).

- Abedi, A., (2015). "The Process of Transition from Late Chalcolithic to Early Bronze Age and the Expansion of Kura-Araxes Culture into NW Iran during 4th and 3rd Millennium B.C". Thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy in Archaeology University of Tehran, (Unpublished), (In Persian).

- Abedi, A., (2016). "Absolute (14C AMS) and Relative Chronology of Dava Göz Khoy; New Evidence of Transitional Chalcolithic, Dalma and Pisdeli Cultures in NW IRAN". *Journal of Research on Archaeometry*, 2 (1): 39-54. (In Persian) <https://doi.org/10.29252/jra.2.1.39>

- Abedi, A., Omrani, B. & Karimifar, A., (2015). "Fifth and Fourth Millennium BC in North-Western Iran, Dalma and Pisdeli Revisited". *Documenta Praehistorica*, XLII: 321-338. <https://doi.org/10.4312/dp.42.23>

- Alden, J. R., Minc, L., Buehlman-Barbeau, S. & Stein, G., (2021). "Dalma Ceramics at Surezha in the Erbil Plain: Stylistic, Compositional, and Petrographic Evidence for trans-Zagros Interaction during the Terminal Ubaid/Late Chalcolithic 1". *Journal of Archaeological Science*, 39 (1): 1-23. (In Persian) <https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2021.103168>

- Alizadeh, A., (2013). "The Coupling of Two Opposing and Complimentary Subsistence Strategies in Southwestern Iran". *Bašanshenasi-E-Iran*, 2: 7-41. (In Persian)

- Bahrani-pour, H., (2021). "Absolute Dating and Intra-Regional Diversity of Dalma Ceramic Tradition Based on Analysis of the Painted Monochrome Ware". *Journal of Research on Archaeometry*, 7 (1): 103-123. (In Persian) <https://doi.org/10.52547/jra.7.1.103>

- Balmaki, B., (2013). "Relative Chronology of Hamedan Plain (Northern Tepesides of Mount. Alvand) since the Fifth Millennium up to the Mid Third Millennium B.C".. *A Collection of Archaeological and Historical Articles on Hamedan: Commemorating the 100th Anniversary of the First Season of Excavations in Hamedan*, ed: Hozhabri, A., Research Center of Iranian Cultural Heritage Handicrafts and Tourism Organization. (In Persian)

- Balmaki, B., (2017). "The Dalma Culture in the Hamedan Plain Stratigraphic Excavation at Tappeh Taze-Kand". *Pazhoresh-Ha-Ye Bašanshenasi IRAN*, 7 (12): 63-82. (In Persian) <https://doi.org/10.22084/nbsh.2017.11149.1477>

- Binford, L. R., (1965). "Archaeological Systematics and the Study of Culture Process". *American Antiquity*, 31 (2): 203-210. <https://doi.org/10.2307/2693985>
- Burton-Brown, T., (1951). *Excavations in Azerbaijan*. John Murray, London.
- Childe, G., (1929). *The Danish Prehistory*. Oxford at the CLARENDON Press.
- Chobb, Ch. R., (1993). "Archaeological Approaches to the Political Economy of Nonstratified Societies". *Archaeological Method and Theory*, 5: 43-100.
- Clark, B. C., (2010). *Political Economy: a Comparative Approach*. translated by: Hatami, A., Kavir Ed.
- Danti M. D., Voigt M. M. & Dyson R. H., (2004). "The Search for the Late Chalcolithic/Early Bronze Age Transition in the Ushnu – Solduz Valley, Iran". *A view from the high land. Archaeological studies in honor of Charley Burney*, ed. Sagona, A., Supplement 12, Leuven: 583–615.
- Dupuis, F., (2006). *The Economic Anthropology*. translated by: Moheb-Hoseyni, M., Elm Ed.
- Earle, T. & Spriggs, M., (2015). "Political Economy in Prehistory: a Marxist Approach to Pacific Sequences". *Current Anthropology*, 56(4): 515-544. <https://doi.org/10.1086/682284>
- Fakouhi, N., (2005). *History of anthropological thought and theories*. Ney Ed. (In Persian)
- Frangipane, M., (2010). "Politics, Economy and Political Economy in Early Centralised Societies: Theoretical Debate and Archaeological Evidence". In: M. Frangipane (Ed.), *Economic centralisation in formative states: The archaeological reconstruction of the economic system in 4th millennium Arslantepe* (Studi di Preistoria Orientale, Vol. 3, pp. 11–22). Sapienza Università di Roma
- Hamlin, C., (1975). "Dalma Tepe". *IRAN*, XIII: 111–127. <https://doi.org/10.2307/4300529>
- Henrickson, E. F., (1983). "Ceramic Styles and Cultural Interaction in the Early and Middle Chalcolithic of the Central Zagros, Iran". Ph. D. Thesis. Canada: Department of Anthropology, University of Toronto.
- Henrickson, E. F., (1985). "An Updated Chronology of the Early and Middle Chalcolithic of the Central Zagros Highlands, Western Iran". *IRAN*, XXIII: 63–108. <https://doi.org/10.2307/4299754>

- Henrickson, E. F., (1991). "Ceramics: the Chalcolithic Period in the Zagros Highlands". *Encyclopedia Iranica*, 5(3): 287.
- Henrickson, E. F. & Vitali, V., (1987). "The Dalma Tradition: Prehistoric Inter-regional Cultural Integration Highland Western Iran". *Paleorient*, 13(2): 37-45. <https://doi.org/10.3406/paleo.1987.4427>
- Heyman, J., (2013). "Political Economy". *Handbook of Sociocultural Anthropology*, ed. Carrier, J. G., Gewertz, D. B., Routledge: 88-106. <https://doi.org/10.4324/9781003086987-7>
- Hirth, K. G., (1993). "Political Economy and Archaeology: Perspectives on Exchange and Production". *Journal of Archaeological Research*, 4 (3): 203-239. <https://doi.org/10.1007/BF02228881>
- Hojebri Nobari, A., Binandeh, A., Nestani, J. & Vahdati Nasan, H., (2012). "Excavation at Lavin Tepe Northwest Iran". *Ancient Near Eastern Studies*, 40: 95-117.
- Hole, F., (2009). *The Archaeology of Western Iran*. translated by: Basti, Z, SAMT Ed.
- Le Breton, L., (1957). "The Early Periods at Susa, Mesopotamian Relations". *IRAQ*, 19 (2): 79-124. <https://doi.org/10.2307/4199623>
- Levine, L. D. & McDonald, M. A., (1975). "The Neolithic and Chalcolithic Periods in the Mahidasht". *IRAN*, XV: 39-50.
- Levine, L. D. & Young, C. T., (1986). "A Summary of the Ceramic Assemblages of the Central Western Zagros from the Middle Neolithic to the Late Third Millenium BC". *Prehistoire de la Mesopotamie*, ed. Hout, J. L., Editions du CNRS, Paris: 15-54.
- Mandel, E., (1980). *Marxist Economic Theory*. translated by: Vaziri, H., Kharazmi Ed.
- Marx, K., (2007). *Capital: A Critique of Political Economy*. vol. I, translated by: Mortazavi, H., Agah Ed. <https://doi.org/10.1215/9780822390169-005>
- Matthews, R., (2012). *The Early Prehistory of Mesopotamia*. translated by: Ajorloo, B., Tabriz Islamic Art University Ed.
- McCown, D. E., (1942). *The Comparative Stratigraphy of Early Iran*. The University of Chicago Press.
- McQuire, R. H., (1992). *A Marxist Archaeology*. Academic Press, INC.
- Mohammadpour, A., (2021). *Counter-Method: the Philosophical Underpinnings and Practical Procedures of Qualitative Methodology*. Logus Ed.
- Motarjem, A. & Heydari, A., (2016). "A Study of Chalcolithic Potteries Porosity to Evaluation of Social Complexity Based on Pottery Production

in Tepe Gheshlagh Bijar”. *Journal of Iran s Pre-Islamic Archaeological Essays*, 1 (1): 61-70. (In Persian)

- Motarjem, A. & Sharifi, M., (2018). “The Cultural Transition from Late Neolithic to Early Chalcolithic in Border Land of Eastern Central Zagros”. *Pazhohesh-ha-ye Bastanshenasi Iran*, 8 (16): 83-102. (In Persian) <https://doi.org/10.22084/nbsh.2018.11334.1486>

- Rahimi Sorkhani, R., Niknami, K. & Eslami, M., (2017). “Non-Dalma Ceramics in Dalma Context: Archaeological Detection and Analytical Explanation: Case study Soha Chai Tepe in Zanjan Province”. *Journal of the Archaeological Studies*, 8(14: 2): 53-70. (In Persian)

- Renette, S., (2022). “Defining Dalma: an Incipient Mountain Identity?”. *Paléorient*, 48(1): 111-130. <https://doi.org/10.4000/paleorient.1699>

- Rice, P. M., (1981). “Evolution of Specialized Pottery Production: a Trial Model”. *Current Anthropology*, 22 (3): 219-240. <https://doi.org/10.1086/202661>

- Roberts, M. V. & Linden, B. W., (2011). *Investigating Archaeological Cultures: Material Culture. Variability and Transmission*, Springer. <https://doi.org/10.1007/978-1-4419-6970-5>

- Sadeghi-Fasaei, S. & Naseri-Rad, M., “Fundamental Element of Qualitative Research in Social Sciences (Ontology, Epistemology, Methodology and Methods)”. *Journal of Iranian Social Studies*, 5(2): 80-100. (In Persian)

- Service, E. R., (1971). *Primitive Social Organization: an Evolutionary Perspective*. Random House, New York.

- Shanks, M. & Tilley, C., (1988). *Social theory and archaeology*. University of New Mexico Press.

- Sharifi, M. & Motarjem, A., (2018). “The Newfound Evidence of the Oldest Remains of Architecture of Chalcolithic Period in Kurdistan Province (Based on Archaeological Excavations)”. *Parseh Journal of Archaeological Studies*, 2 (4): 23-40. (In Persian) <https://doi.org/10.30699/PJAS.2.4.23>

- Sharifi, M. & Motarjem, A., (2018). “The Process of Cultural Change in the Chalcolithic Period in the Highlands of Western Iran at Tepe Gheshlagh”. *Documenta Praehistorica*, XLV: 86-99. <https://doi.org/10.4312/dp.45.7>

- Spencer, Ch., (2010). “Evolutionary Approaches in Archaeology”. translated by: Abdi, K., *Iranian Journal of Archaeology and History*, 24 (2): 66-98.

- Tonoike, Y., 2012, "Petrographic Analysis of the 6th Millennium B.C. Dalma Ceramics from Northwestern and Central Zagros". *Iranian Journal of Archaeological Studies*, 2 (2): 65-82.
- Valipour, H, R., Mostafapour, I., Behdadfard, R. & Kaka, Q., (2010). "Preliminary Report on the First Season of Excavations Talvar Dam 4 Site, Bijar, Kordistan". *Journal of Payam-E-Bastanshenas*, 7(13): 47-72. (In Persian)
- Vandiver, P. B., (1987). "Sequential Slab Construction; A Conservative Southwest Asiatic Ceramic Tradition, ca. 7000-3000 B.C". *Paléorient*, 13 (2): 9-35. <https://doi.org/10.3406/paleo.1987.4426>
- Voigt, M. M., (1983). *Hajji Firuz Tepe: the Neolithic Settlement, Hasanlu Excavation Reports*, Vol. 1, University Museum Monograph 50, University of Pennsylvania, Philadelphia.
- Young, T. C., (1969). *Excavations at Godin Tepe: First Progress Report*. Royal Ontario Museum, Toronto.
- Young, T. C. & Levine, L. D., (1974). *Excavations of the Godin projects: Second Progress Report*. Royal Ontario Museum, Toronto.
- Young, T.C., (1963). "Dalma Painted Ware", *Expedition*, 5 (2): 38-39.